

SINIR KAVRAMI VE TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE TÜRKİYE-İRAN SINIRININ OLUŞUMU VE ÖNEMİ¹

THE CONCEPT OF THE BORDER AND THE ESTABLISHMENT AND IMPORTANCE OF TURKEY-İRAN BORDERS IN THE HISTORICAL PROCESS

Haydar EFE², Murat KIZIL³

ÖZET: Değişen koşullarla birlikte değişme gösteren ve devletlerin egemenlik alanlarını oluşturan sınırlar, insanların yaşamlarını da değiştirmiştir. Ekonomik, kültürel, siyasal ve stratejik olarak önemini koruyan sınırlar çeşitli çatışmaların da kaynağı olmuş ve günümüzde de önemini devam ettirmektedir.

Bu çalışmada insanların yerleşik düzene geçmesi ve yeni yaşam alanları oluşturmasıyla ortaya çıkan ve zamanla krallık, imparatorluk ve ulus devletlerde hayati öneme sahip olan sınırların oluşumu, şekilleri, çeşitleri ve önemi vurgulanarak, Türkiye'nin İran sınırlarının tarihsel süreçte Osmanlı'dan günümüze nasıl ortaya çıktığı ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: İran, Osmanlı Devleti, Rusya, Sınır, Türkiye

ABSTRACT: The borders that changed with the changing conditions and formed the sovereignty areas of the states also changed the lives of the people. The economic, cultural, political and strategically important borders have been the source of various conflicts and have continued to be important today.

In this study, it was explained how the Iranian borders emerged day by day from the Ottoman Empire to present by emphasizing the importance and significance of the borders of the kingdom, empire and nation states, which have emerged as a result of the people having settled and established new habitats.

Keywords: Iran, Ottoman State, Russia, Border, Turkey

1. GİRİŞ

İnsanların dünya üzerinde yaşam alanları oluşturmaya başlaması, onların etnik, dini, sosyal ve kültürel olarak da ayrılmasına neden olmuş ve böylece ilkel anlamıyla sınırlar oluşmaya başlamıştır. İlerleyen dönemlerde mülkiyet kavramının gelişmesi güvenlik ihtiyacını artırmış ve bu durum da sınırların önem kazanmasına neden olmuştur. Yıkılan krallıkların ve imparatorlukların yerini modern devletlerin almaya başlamasıyla birlikte aidiyet duygusu da gelişmiş ve buna paralel olarak sınırların önemi daha da artmıştır. Belli belirsiz işaretlerden oluşan ve günümüzde yerini kesin çizgilere bırakan ve geçmişteki çatışmaların kaynağı olan sınırlar, günümüzde kesin çizgilerle çizilmekte ve önemini korumaktadır.

Çağdaş uluslararası sistemin kuruluşu olarak kabul edilen 1648 Vesfalya Anlaşmalarıyla çağdaş anlamda ulus devletlerin de ortaya çıkmasıyla birlikte sınır kavramı da önem kazanmıştır. Gelişen süreç içerisinde devletler tarafından aidiyet duygusunu geliştirme ve ulusal kimlik altında birleştirme aracı olarak kullanılan sınırlar, aynı zamanda ulusal kimlik işaretleri de sayılmıştır. Küreselleşme ile birlikte sınırların ortadan kalkacağı beklentisi gerçekleşmemiş ve sınırlar önemini korumaya devam etmiştir.

¹ Bu çalışma Yüksek Lisans çalışmasının geliştirilmiş halidir.

² Doç.Dr., Erzincan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, efedaydar@gmail.com.

³ Öğr. Gör. Kafkas Üniversitesi, Kağızman Meslek Yüksek Okulu, muratkizil35@gmail.com.

Türkiye'nin doğu sınırlarının oluştuğu coğrafya, geçmişte Libya-Pers, İyon-Pers, Roma-Sasani, Bizans-Selçuklu, Anadolu Selçuklu-İlhanlılar gibi pek çok gücün çatıştığı bir coğrafyadır. Ancak bu çalışma konusunu oluşturan dönem, Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu'nun İran/Safevilerle mücadeleleri sonucunda oluştuğu dönemdir. Safevilerle mezhepsel farklılıkların ön plana çıktığı bir rekabet ve mücadele aynı zamanda, hem İslam uygarlığının zayıflamasına hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açan önemli sebeplerden biridir.

İran'la ilişkilerde sınır sorunları her zaman çok önemli bir yer işgal etmiştir. Bu çalışmada, Türkiye-İran sınırlarının tarihsel süreç içinde oluşumu açıklanarak, sınırları oluşturan antlaşmalar ve sonuçları üzerinde durulmaktadır. Tarih boyunca mezhep farklılıkları ve sınır sorunları nedeniyle sürekli mücadele içerisinde olunan doğudaki komşumuz İran ile olan sınırlarımızın belirlenmesinde de, 1502 yılında Safevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren yapılan savaşlar ve bu savaşları takip eden antlaşmalar incelenmiştir. Uluslararası ilişkiler tarihi açısından önemli olan Türkiye-İran sınır sorunları, Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiş iki ülke arasındaki görüşmeler neticesinde 1932 yılında Türk-İran Sınır Antlaşması'nın imzalanması ve günümüzde halen geçerliliğini koruyan sınırların önemi üzerinde durulacaktır.

2. SINIR KAVRAMI VE DOĞU SINIRLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Eski çağlardan günümüze kadar gelen sınır kavramı, 1648 Westfalya Kongresi'yle modern devletlerin oluşmasıyla günümüzdeki halini almaya başlamış ve netleşen sınırlar konusunda değişik tanımlar yapılmıştır. Yunanca "sinoron" kelimesinden gelen sınır hakkında değişik tanımlamalarda bulunulmuş ve "komşu il, ilçe, köy veya kişilerin topraklarını birbirinden ayıran çizgi, bir şeyin yayılabileceği veya genişleyebileceği son çizgi, uç" (Gümüştü, 2010:80), "bir devletin ülkesel egemenlik haklarını kullandığı toprak parçasını diğerlerinden ayıran çizgi" (Sönmezoğlu, 1996:388) şeklinde tanımlanmıştır.

Sınır çizgileri eskiden toprak üzerinde belli belirsiz işaretlerle oluşabilirken, günümüzde yerini çok belirli ve kesin çizgilere bırakmıştır (Günel, 1997:87). Sınırlar, yeryüzü şekillerine göre oluşturulan sınırlar, geometrik sınırlar ve etnografik sınırlar olarak üç şekilde oluşturulmuştur. Çoğunlukla meridyen ve paralellerden yararlanılarak harita üzerinde oluşturulan geometrik sınırlar (yapay sınırlar) genellikle çöllerde, kutupsal bölgelerde ve nüfusun çok az olduğu bölgelerde uygulanmıştır. Etnografik sınırlar milli devletlerin kurulmasına çalışıldığı dönemlerde öne çıkmış ve devletlerin belirli bir milletten oluşmasını sağlamak için kullanılmıştır (Günel, 1997:95-114).

Doğal özellikler belirgin bir şekilde farklı alanları birbirinden ayırdığı için birçok siyasi sınır yeryüzü şekillerine göre oluşturulan sınırlardan oluşmuştur (Karabağ, 2008:18). Bu sınırlarda genellikle dağ sıraları, yüksek yaylalar, akarsu ve göller sınır olarak alınmıştır. İki devletin ülkesi arasındaki sınırların belirlenmesinde doğal sınırlardan yararlanılmak istenildiğinde dağ sıraları esas alınacaksa en yüksek tepeleri birleştiren çizgi sınır çizgisi olarak kabul edilmiştir (Çelik, 1987:10). Sıradağlar savunmayı kolaylaştırdığından ve devletler tarafından sınırların istikrarını sağlayıcı bir unsur olarak görüldüğünden kabul görmüş ve sınır olarak dağın doruk noktalarını esas alan su ayrımı çizgisi sınır olarak kabul edilmektedir. (Pazarcı, 2012: 238) İki devletin ülkesini nehir ya da göllerin ayırması durumunda ise nehrin iki sahili iki ayrı devlete ait olur ve nehir ulaştırmaya elverişli değilse, sınır olarak nehir sularını iki sahil arasında eşit olarak bölen orta çizgi sınır olarak kabul edilir. Eğer nehir ulaştırmaya elverişli ise nehrin en derin kısmından geçirilen çizgi iki devlet arasındaki sınır çizgisi olarak kabul edilir ve bu çizgiye talveg çizgisi denir. İki devlet arasında göl olması halinde ise sınır çizgisi, gölün iki kıyısı da olabileceği gibi, genellikle iki sahile paralel olarak çizilen çizgidir (Çelik, 1987: 10). Akarsular da sınır tespitinde dağ sıraları gibi savunmayı kolaylaştırıcı doğal bir engel olarak görülmüş ve siyasal sınırların tespitinde kullanılmıştır. Akarsularda sınır tespit

edilirken istikrar açısından daha çok talveg hattı yani akarsuyun en derin noktalarının birleştirilmesiyle oluşan hat tercih edilmiştir.

Sınır olgusunun ortaya çıkmasında Westphalia Antlaşması da bir dönüm noktası olmuş ve bu antlaşmada coğrafi temel, modern devletlerde olmazsa olmaz bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (Coşkun, 1997:155). Bu çerçevede ortaya çıkan sınır bölgeleri, iktidar alanlarını, vatandaşlık haklarını ve devletlerin topraklarının ulaştığı uç bölgeleri gösteren egemenlik sahaları olmuştur (Donan, Wilson, 2002: 11). Devletin sınırları içinde kalma, vatandaşlık, devlet tarafından korunma, sınırlar içinde serbestçe dolaşma, devletin eğitim ve sağlık hizmetlerinden faydalanma haklarını da beraberinde getirmiş (Donan, Wilson, 2002:198) ve sınırlar bu hizmetler arasındaki farklılıkları da ortaya koyan çizgiler olmuştur (Donan, Wilson, 2002: 85). Devletler ve insanlar için sınırların gerekliliğini savunan görüşe göre de insanların güvenliklerinin sağlandığı yerlerde yaşamak istemesinden dolayı coğrafi olarak da savunulabilir sınırların gerekli olduğu ifade edilmiştir (Alkan, 2002: 13).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletin yerini uluslararası topluluklara bırakacağı öngörüsü gerçekleşmemiş ve ulus devlet günümüz toplumlarında değerini korumaya devam etmiştir (Duverger, 1998: 30-34). 1989'da Berlin duvarının yıkılmasıyla birlikte Doğu ve Batı arasındaki tehdit algılamalarının değişmesi, dünyadaki etnik kimliklerin yeniden şekillenmesi, küreselleşme sürecine bağlı olarak sermaye mal ve hizmetlerin dünya genelinde serbest dolaşımına paralel olarak sınır ve egemenlik kavramlarına yönelik sorunların ortaya çıkması, gibi nedenler sınırları tekrar ilgi odağı haline getirmiştir (Karabağ, 2008: 37).

Küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni iletişim teknolojileri, sınırların klasik kontrolünü zayıflatmakla birlikte insanlar sınırları gene de siyasi ve sosyal müdafaanın bir unsuru olarak görmektedirler (Karabağ, 2008: 37).

3.OSMANLI-İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ VE SINIRLAR

Osmanlı-İran ilişkilerinin başlangıcı Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki münasebetlere dayandırılırsa da, bu ilişkiler Safevi Hanedanlığı'nın ortaya çıkmasından çok öncelere de götürülebilir. Nitekim Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri Azerbaycan merkez olmak üzere İran, Doğu Anadolu ve Irak'a kadar uzanan devletler kurmuş olmakla birlikte, bu devletlerden Karakoyunlular Şii mezhebinden, Akkoyunlular Sünni mezhebinden olup, Şii Safevilerle akrabaydılar. (Saray, 1999:21-22). Safevi Devleti kurulmadan önce adını Şeyh Safiyüddin İshak'tan alan ve Erdebil'de bulunan Safefiyye Tarikatı varlığını sürdürmüş olup, onaltıncı yüzyılın başında Şeyh Cüneyd'in Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Hatice Begüm ile evlenmesi sonucu Akkoyunlu ülkesinde Şiiliği yaymaya başlamıştır. Şeyh Cüneyd'in siyasi hâkimiyetini artırmak için Gürcü ve Çerkez memleketlerine akınlar yapmak isterken bu akınlar için ülkesinden geçiş izni vermeyen Şirvan Şahı ile yaptığı savaşta ölmesi üzerine müridleri Şeyh Cüneyd'in oğlu Haydar etrafında toplanarak onu Şeyh ilan etmişlerdir. Şeyh Haydar'ın da Şirvan hükümdarı tarafından öldürülmesi üzerine (Kılıç, 2001:11-13) yerine geçen oğlu Akkoyunlu taht mücadeleleri sonucu öldürülünce, diğer iki çocuğu İsmail ve İbrahim'e zarar verilmesinden korkan tarikat üyeleri tarafından çeşitli illerde saklanmışlardır. 1500 yılında Erzincan'a ikamet eden İsmail, Anadolu'nun Türkmen kitlelerinden Tekelü, Karadağlı, Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Karamanlı, Afşar, Kaçar ve Varsak Türklerinden büyük katılım olmuştur (As, 2010: 221-222).

Kalabalık Türkmen gruplarıyla birlikte 1501'de Erzincan'dan ayrılan İsmail, önce Şirvan'ı almış, ardından Akkoyunlu Elvend'i Nahçıvan bölgesinde yapılan Şuur Savaşı'nda yenmiştir. Böylece, Azerbaycan'ın Şirvan, Karabağ ve Nahçıvan gibi kuzey topraklarıyla Tebriz, Erdebil, Taliş ve Meraga gibi güney topraklarını ele geçirerek Tebriz'de şahlığını ilan etmiş ve "12 İmamlar" adına hutbe okutarak, Safevi Devleti'ni resmen kurmuştur (As, 2010: 222).

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler Şah İsmail'in II. Bayezid'e gönderdiği elçilik heyeti ile başlamış, kendisine tebrik yazılıp karşılık verilmesiyle devam etmiştir (Çetin, 2011: 19). Ancak, Şah İsmail'in başa geçmesiyle güçlenmeye başlayan Safeviler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da nüfuzunu artırmak için bu bölgede yaşayan Alevi Türkmen halkla yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kendisini rahatsız eden bu durumu devletin otoritesi için tehdit olarak görmesi, Osmanlı-İran savaşlarının sebeplerinden birini oluşturmuştur (Sümer, 1999: 37).

Safevilerin Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki manevra alanını daraltması, Rusya'nın Kafkaslarda serbestçe hareket etmesine neden olmuştur. Safevilerin Osmanlı Devleti ile savaşması İslam dünyasını zayıflatıcı bir etki yaratmış, aynı zamanda da Osmanlı hazinesinin savaş harcamalarıyla boşalmasına neden olmuştur (Aygün, 2007: 92). Osmanlı-Safevi ilişkileri, Safevilerin Şii propagandası yapması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa seferlerini fırsat bilerek bazı toprakları işgal etmesi nedeniyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir (Saray, 1999: 59). 1590 yılına kadar Osmanlı Devleti açısından genişlemeyle sonuçlanan savaşlar, bu tarihten sonra kazanılan yerlerin savunulması için yapılmıştır (Aygün, 2007: 92).

3.1. 16. Yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri ve 1 Haziran 1555 Amasya Antlaşması

Safevi Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda siyasi hâkimiyet ve nüfuz sağlamak istemesiyle Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran seferine çıkarak Safevi ordusunu mağlup etmiştir. Safevi Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmak isteyen Yavuz Sultan Selim, yeniçerilerin mukavemeti ile karşılaşması nedeniyle bu isteğini gerçekleştirememiştir (Sümer, 1999: 37). Osmanlı Padişahının isteği tam olarak gerçekleşmese dahi bu savaşla birlikte devletin doğu ve güney doğu sınırları çizilmiştir. Osmanlı, Anadolu'daki topraklarını Yusufeli, Erzurum, Hımıs, Karayazı, Muş, Pervari, Zaho ve Musul'a kadar genişletmiştir. Ancak, Şah İsmail de Çaldıran'da mağlubiyete uğramasına rağmen isteklerinden vazgeçmemiş ve Şii propagandasını gizli de olsa devam ettirmiştir (Kılıç, 2001: 25-26).

İki hükümdarın da vefat etmesi üzerine Osmanlı Devleti'nde tahta Kanuni Sultan Süleyman, Safevilerde ise Tahmasb Bahadırhan geçmiş, 1529 da ordusuyla Bağdat'a girmiştir. Bitlis Beylerbeyi Şeref Han'ın İran'a iltica etmesi ve Azerbaycan hâkimi Tekelü Ulama Han'ın Osmanlı Devleti'ne sığınmasından sonra İran üzerine Irakkeyn Seferi adlı (1533- 1535) sefere çıkan Kanuni Sultan Süleyman, bu seferle Safevileri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çıkarmıştır. Şah Tahmasb'ın ülkenin içlerine çekilmesinden dolayı Şah Tahmasb ile karşılaşılammış olsa da seferin bazı olumlu sonuçları olmuştur. Anadolu'nun birlik ve bütünlüğü sağlandığı gibi başta Bağdat olmak üzere birçok şehir Osmanlı Devleti'ne katılmış, Van ve Erciş hariç olmak üzere Doğu ve Güney Doğu Anadolu Osmanlı'nın eline geçmiştir. Ancak bu seferle Safevi Devleti'nin tamamen ortadan kaldırılamayacağı anlaşılmıştır (Kılıç, 2001: 35-42).

Kanuni Sultan Süleyman 1548 yılında tekrar İran Seferine çıkmasına rağmen Şah Tahmasb'ın karşısına çıkmaması nedeniyle yine umduğunu bulamamış, ancak seferden dönerken Van'ı teslim almıştır. Bunun üzerine Şah, Doğu Anadolu'yu oturulması ve geçilmesi imkânsız bir yer haline getirerek seferlere engel olmak için Erzurum, Erzincan, Bayburt ve çevresini tahrip etmiştir. Bu arada Macaristan seferinden dönen Kanuni, Rüstem Paşa'yı İran seferi için görevlendirdi. Ancak, Şehzade Mustafa olayının çıkması nedeniyle Rüstem Paşa'yı geri çağırdı. Ardından, Kanuni, 1554 yılında üçüncü Şark Seferine çıkmış, Şah'ın yaptıklarına misilleme olarak Erivan, Karabağ ve Nahçıvan bölgelerini vurdurmuş, ancak Şah'ın Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri yakıp yıkması üzerine yakılmış arazide daha fazla ilerleme imkânının olmaması üzerine Erzurum'a dönmüştür. Osmanlı hükümdarının amacına ulaşamamasından dolayı Kanuni'nin, kışı Amasya'da geçirip baharda Tebriz'i ve Şah İsmail'in türbesinin bulunduğu

Erdebil'i tahrip edeceğini öğrenen Şah Tahmasb barış istemek zorunda kalmış ve 1 Haziran 1555 tarihinde Amasya Antlaşması imzalanmıştır (Sümer, 1999: 66-68). Bu anlaşma ile Ardahan, Kars, Göle, Zarşat, Arpaçay halkı İran'dan Türkiye'ye intikal etmiştir. Bu anlaşmada iki devlet arasındaki sınır, son Türk fethi esas alınarak tespit edilmiştir. Gürcistan toprakları Osmanlı ile Safevi Devleti arasında paylaşılmıştır. Kakhet, Mosuk, Ahıska, Borçalı kesimleri, Kartli, Göri, Tiflis, Meshetiye Safevi devletine verilmiş olup, Başiaçuk, İmaret, Datyan, Güryel, Ardahan, Ardanuç, Oltu, Tortum kesimleri de Osmanlılarda kalmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan, Doğu Anadolu, Tebriz de Osmanlılarda kalmış ve böylelikle iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Safevi Devleti'ni resmen tanımış ve kabul etmiştir (Kılıç, 2001: 72-77). Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevilerle yaptığı bu ilk barış antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu, hükümlerini Asya'da da sağlamlaştırmıştır (Erim, 1952: 12).

Kanuni Sultan Süleyman, Doğu Anadolu'da devlet aleyhine girişimlerde bulunmadıkları takdirde "Kızılbaş Türkmenlere" baskı yapılmamasını sağlayarak Erzurum'un doğusunda Kars Beylerbeyliğini, Diyarbakır'ın doğusunda ise Van Beylerbeyliğini kurmuş ve 1548 yılında bugünkü Türk-İran sınırına yakın yerleri güvenlik altına almıştır (Kılıç, 2001: 51).

Söz konusu antlaşma, II. Selim döneminde 1568 yılında aynı esaslar üzerine yenilenmiştir (Erim, 1952: 12). Antlaşma, Şah Tahmasb'ın öldüğü ve İran'da karışıklıkların çıktığı 1576 yılına kadar sürmüştür (As, 2010: 225).

3.2. 1578-1590 Osmanlı-Safevi Savaşları

1576 yılında Safevi hanedanı olan İsmail Mirza, Amasya Antlaşması'na sadık kalmamış Anadolu'da Alevilere Şiilik propagandası yapmıştır. İran'ın Kızılbaş Türkmenlere Şiilik propagandası yaparak halktan önemli para toplayıp İran'a göndermesinin ve bir kısım halkı İran'a göç etmeye ikna etmesinin Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini tehlikeye sokması üzerine Osmanlı Devleti de önlemler almış ve Safevilerle işbirliği yapan insanlar ya sürgün edilmiş ya da hapsedilmek suretiyle cezalandırılmışlardır (Saray, 1999: 39).

Şahın ölümü üzerine daha önce serhat beylerine haber göndererek Şahın yerine kimse geçmeden ve ayaklanmadan İran'da işgali mümkün olan yerlerin zapt edilerek buraların muhafaza edilmesi, zaptı mümkün olmayan yerlerin de tahrip edilmesi emrini veren Osmanlı Devleti, İran'daki karışıklıktan yararlanıp başkaldıran ve Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen Şirvan üzerine askeri harekate karar vermiştir. Osmanlı kuvvetleri ilerlerken İran kuvvetleriyle ilk karşılaşmaları Çıldır Ovası'nda olmuş ve Osmanlı'nın zaferiyle sonuçlanan bu savaşta Tiflis Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin İran kuvvetleriyle ikinci karşılaşması da Kür suyu üzerinde Koyun Geçidi denilen mevkide olmuş, 1578 yılında yapılan savaşı da Osmanlı Devleti kazanarak Şirvan'ı Osmanlı hakimiyetine katmıştır (Saray, 1999: 41).

3.3. 21 Mart 1590 İstanbul (Ferhat Paşa) Antlaşması

Kafkasları tamamen ele geçirmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, 1578-1590 yılları arası Safevilere sürekli seferler düzenledi. Lala Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa'nın padişah III. Murat'ı ikna etmeleri üzerine İran üzerine 1577 yılında başlatılan seferlerde kalıcı bir sonuç alınamamış, ele geçirilen yerlerde Nihavent, Gence, Şemahı, Tiflis, Tebriz, Revan gibi eyalet ve sancaklar kurulmakla beraber bunların geliri giderini karşılamadığı için eyalet sistemi bozulmuş ve en önemlisi de buralarda gerekli kurumlar oluşturulduktan sonra birkaç yıl içinde eyaletler elden çıkmış ve bu da büyük bir kargaşa oluşturmuştur (İpşirli, 2002:49-50).

Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Gence ve Tebriz'de hâkimiyet sağlaması üzerine daha fazla toprak kaybetmek istemeyen İran Şahı I. Abbas, barış istemek zorunda kalmış ve 1590 yılında İstanbul veya Ferhat Paşa Antlaşması olarak adlandırılan anlaşma ile Gürcistan,

Azerbaycan ve Dağıstan üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti kabul edilmiştir (Saray, 1999:41-43). Antlaşmada Şah Hüdabende'nin asker ve aşiretleri zapt edemeyip anlaşmayı bozduğundan dolayı savaşın zaruri hale geldiğini ve fetihlerin olduğu sırada barış talebiyle gönderilen mektubun geldiğinden bahsedilip aşağıdaki maddeler sıralanmıştır (Kütükoğlu, 1962:195-196):Peygamberin ashabı ve halifeler hakkında kötüleme ve kötü sözler söylenmeyecek ve İran'da bulunan Sünnilere karşı nefret aşılınmayacak; 22 Mart 1590 yılına kadar tarafların hâkimiyetine giren yerlerin elde tutulup, Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan, Şehrizer (Kerkük) ve havalisi korunacak; Osmanlı Devleti'nin kuvvet veya halkının isteğiyle hâkim olduğu yerler korunduğu sürece Kızılbaş tasarrufunda bulunan yerlere saldırı olmayacak ve antlaşmaya bağlı kalınacak; Antlaşmanın imzalanmasından sonra iltica eden asiler taraflarca kabul edilmeyecek, cinayet işleyenler ve hainler himaye edilmeyecektir.

21 Mart 1590 yılında İstanbul Antlaşması'nın imzalanması, Osmanlı-Safevi Savaşı'nı sona erdirmiş ve Aras nehrinin güneyinde Tebriz, Karacadağ, Şehrizer, Ardelan, Kirmanşah, Luristan, Huzistan, Nihavend, Aras nehrinin kuzeyinde Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan'ın Osmanlı Devleti'ne katılmalarını sağlamış, (Bilge, 2005:66)Osmanlı İmparatorluğu doğuda en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

3.4. 17. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkileri ve 20 Kasım 1612 Nasuh Paşa Antlaşması ve Sonuçları

Bu dönemde Şah, Osmanlı'ya karşı galip gelmek için hizmetine giren İngiliz asilzadelerinden de yararlanarak çoğunluğu Gürcü, Ermeni ve Çerkezlerden oluşan bir ordu teşkil edip İran'da hâkimiyeti sağlarken, Osmanlı Devleti de (Kütükoğlu, 1962:247-249) I. Ahmed yönetiminde bir yandan Celali İsyanları bir yandan da Osmanlı topraklarını işgal eden İran'la uğraşmak zorunda kalmıştır. Avusturya ile yaptığı savaş sona eren Osmanlı Devleti, doğu sınırıyla ilgilenmeye başlamış hem Celali isyanlarını bastırmış hem de İran üzerine ordu göndermiştir. Ancak daha önceki seferlerde olduğu gibi İran'ın geri çekilmesi ve kış şartları nedeniyle bir netice alınamamış ve 20 Kasım 1612 tarihinde İran'la Nasuh Paşa Barış Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Ferhat Paşa Antlaşması'yla kazandığı yerleri kaybetti. Söz konusu antlaşmayla 1555 Amasya Antlaşması'yla belirlenen sınırlar geçerli oldu. Osmanlıların Ruslara karşı yapacakları herhangi bir seferde Safeviler, Osmanlılara yardım etme ve engel çıkarmama yükümlülüğü altına girdiler. Antlaşma, üç yıl kadar yürürlükte kaldı. (As, 2010: 225) Antlaşma'ya göre, İran'ın işgal ettiği yerler kendinde kaldı.

Antlaşma, üç yıl kadar sürdü. Ardından ilişkiler yeniden bozuldu. II. Osman döneminde Safevilerin antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle 1615 yılında iki ordu tekrar savaştı. 26 Eylül 1618 tarihinde Serav Antlaşması imzalandı. Antlaşma'da Nasuh Paşa Antlaşması'yla belirlenen sınırlar esas alındı. Kars ve Ahıska kaleleri Osmanlılarda kalmış, Safevi Şahı, Osmanlı Padişahına her yıl yüz deve yükü ipek, kumaş ve değerli eşya vermeyi kabul etmiştir. Bu antlaşmayı bir yıl sonra Bağdat ve Ahıska tarafından hudut düzenlemelerine yönelik yapılmış olan bir anlaşma imzalanmıştır. (As, 2010: 225)

3.5. 17 Mayıs 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ve Sonuçları

İran bu anlaşmaya da uymamış ayrıca Bağdat'ı almış, Musul ve Kerkük'ü de işgal etmiştir. Bu durum karşısında, IV. Murat, Şark seferine çıkmış Kars, Erzurum, Van şehirlerinin emniyeti için Revan'ı ve Tebriz'i almışsa da bu şehirler daha sonra İran'ın eline geçmiştir. IV. Murat bu sefer Bağdat üzerine sefere çıkmış ve 25 Aralık 1638 tarihinde Bağdat'ı almıştır. İranlıların talebi üzerine barış görüşmeleri başlamış ve 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır (Saray, 1999: 51-57). Bu antlaşmaya göre, Bağdat tarafından sınır,

Bedre, Cessan, Hanikin, Mendeli, Derne ve Dertenek'ten Semanel mevkiine kadar olan ve buradaki Caf aşiretinin bazı kabileleri Osmanlılarda kalmıştır. Kuzey sınırındaki Kars, Ahıska ile Van, Bağdat ve Basra sınırlarına Safevi Devleti tarafından kesinlikle taarruz yapılmayacağı kararlaştırılmış, Revan Kalesi ise Safevi Devleti'nde kalmıştır. Yine bu antlaşmaya göre, Revan Kalesi'yle birlikte Kuzey Azerbaycan İran'da kalmış, Irak Bölgesi, Bağdat, Basra, Musul, Kerkük, Van ve Diyarbakır şehirleri de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti Irak'ı ve devletin doğu vilayetlerini denetleme imkânına kavuşmuştur. İleriki zamanlarda çıkacak sınır anlaşmazlıkları da hep bu antlaşma hükümlerine uyularak çözümlenmeye çalışılmıştır (Kılıç, 2001:193-195).

Osmanlı Devleti ve İran arasındaki iki yüz yılı aşkın savaşı bitiren antlaşmayla uzun süreli bir barış dönemine girilmiştir. Ancak yapılan savaşlarda iki taraf da siyasi, askeri, ekonomik ve demografik açıdan oldukça yıpranmış olup, gücünün büyük kısmını İran ile giriştiği savaşlarda harcamak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin Batıdaki durumunu zayıflatmıştır (Küpel, 2009:209).

İran'daki Safevi Hanedanının son bağımsız padişahı I. Hüseyindir. 1694-1722 yılları arasında hüküm süren I. Hüseyin'in zayıf yönetimi Safevilerin yıkılmasına sebep olmuştur. Hazineyi kişisel harcamaları için kullanmış ve boşaltmış, ülke yönetimini mollara bırakmıştır. Bu durumu fırsat bilen Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, İran sınırlarını zorlamaya başladılar. Devlet teşkilatının çöktüğü dönemde Afganistan'ı ele geçiren Mahmud, 1722'de I. Hüseyin'i yendi ve İran'ı bütünüyle işgal etti. Ondan sonra tahta geçen oğlu Tahmasb ve halefi Afganların kontrol altındaydılar.

Safevilerin içinde bulunduğu çöküş döneminde, 1723-1727 yıllara arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Safeviler arasında Batı İran ve Kafkaslarda bir dizi savaşlar yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu 1718'de Pasarofça Antlaşması'yla batıda kaybettiği topraklara karşılık doğuda yeni topraklar almak amacıyla hareket etmiş, Ruslar Bakü'yü işgal edince, Osmanlı İmparatorluğu da Safevilere savaş açmıştır. İngiltere ve Hollanda'nın araya girmesiyle Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu anlaşarak Safevilerin Kafkaslardaki topraklarını aralarında paylaşmışlardır. 1724 İstanbul Antlaşması'na göre, Kur ve Aras ırmaklarının birleştiği yerden kuzeye doğru Hazar sahilleri Rusya'ya kalacak, İran'ın Batı eyaletleri Osmanlı İmparatorluğu'na verilecekti (As, 2010: 226).

Dostluk antlaşmasıyla birlikte payına düşeni almak isteyen Osmanlı İmparatorluğu, Safevilere saldırdı, zaten kendisine sığınmış olan Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan'a ek olarak Van Valisi Köprülüzade Abdullah Paşa komutasındaki kuvvetlerle Kirmanşah, Ardalan ve Hoy çevresini de aldı (Erim, 1952; 15).

Ruslar, Dağıstan, Derbent ve Bakü kalelerini alırken Deli Petro, Hazar Denizi sahillerindeki Ceylan, Mazenderan ve Esterabad'ın kendilerine verilmesine karşılık, Afganlıları İran'dan çıkarma sözü verdi. Öte yandan, Prut Antlaşması'yla Rusya'yı Karadeniz sahillerinden uzaklaştıran Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya'dan ve Hazar kıyılarından da çıkarmak istiyordu. Osmanlı ve Rus orduları Kuzey Kafkasya'da karşı karşıya gelince İngiltere, Fransa ve Hollanda araya girdiler ve 1724 yılında Rusya ve Osmanlı arasında Paylaşma Antlaşması yapıldı (Erim, 1952: 15). Gence, Karabağ, Revan ve Tebriz'i Osmanlılar aldılar ve Paylaşma Antlaşması'nda payına düşen tüm toprakları ele geçirmek için taarruza geçtiler. Bu durumu kabullenemeyen Safeviler, tekrar savaşa giriştiler. Hoy, Hemedan ve Revan'dan sonra Osmanlı orduları Tebriz'i ele geçirdiler. Ancak, daha sonra Osmanlılar için işler yolunda gitmedi, Osmanlı ordusu ile Safevilerin Afşar asıllı komutanı Nadir Şah'ın orduları Andican denen yerde savaştılar ve Osmanlı ordusu yenildi. Savaşın sonunda II. Tahmasb ile imzalanan 1727 Hemedan Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu çok fazla toprak yitirmese de Padişaha güven azalmıştır. (As, 2010: 226). Sonuçta, 1723-1727 Osmanlı-Safevi Savaşı'nı bitiren Hemedan Antlaşması'yla

Osmanlılar, Tebriz dışında ele geçirmiş oldukları Nihavend, Kirmanşah ve Hemedan'ı Safevilere geri verdiler.

Bariş uzun sürmedi, Bağdat Valisi ve Şark Seraskeri Ahmet Paşa yeniden harekâta girişti. 1730-1732 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı- İran Savaşları sonucunda Osmanlı orduları 1731'de Kirmanşah'ı aldılar. Şah II. Tahmasb yenildi ve Hemedan, Kirmanşahan, Ardalan, Urmiye ve Tebriz ele geçirildi. Şahın isteği üzerine 16 Ocak 1732'de Ahmet Paşa Antlaşması imzalandı. Batı İran ve Azerbaycan, Safevilere kalırken, Kafkasya Osmanlılarda kaldı. Kuzeyde Aras Nehri iki ülke arasında sınır kabul edilirken, güneyde Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla belirlenen sınır değiştirilmedi. Revan, Gence, Nahçıvan, Bitlis, Şirvan ve Dağıstan Osmanlılara kaldı. Tebriz, Hemedan, Luristan ve Erdahan eyaletleri Safevilere bırakıldı. (Erim, 1952: 16).

Osmanlılar bu antlaşmadan memnun olmadılar ve sadrazam azledildi, öte yandan, 1733 yılında İran'da iktidar tamamen Nadir Şah yönetimine geçince, yeni şah Osmanlı'ya bırakılan toprakları almak için harekete geçti. 1735 yılında Arpaçay'da yapılan muharebeyi Osmanlılar kaybettiler. Gence, Tiflis ve Revan İran'ın eline geçti. Osmanlı İmparatorluğu'yla İran arasında 17 Ekim 1736 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. 1735-1736 Osmanlı-İran Savaşı'nı sona erdiren bu antlaşmayla Osmanlılar, Nadir Şah'ın şahlığını kabul ettiler. Yani Osmanlılar Safevi Hanedanı'nın yıkıldığını ve yerine Afşar Hanedanının kurulduğunu kabul etmiş oldular. Osmanlılar, 1730-1732 Osmanlı-Safevi Savaşı sonucunda imzalanan Ahmet Paşa Antlaşması'yla elde ettikleri Revan, Gence ve Tiflis'i İran'a geri verdiler.

14 Eylül 1746 tarihinde imzalanan ve 1742-1746 yılları arasında yaşanan Osmanlı-İran Savaşı'nı sona erdiren, İkinci Kasr-ı Şirin Antlaşması olarak da adlandırılan Karden Antlaşması'yla Osmanlı- İran sınırı, Kasr-Şirin Antlaşması'yla çizilen sınır olarak kabul edilmiş ve iki ülke arasında 1775 yılına kadar sürecek bir barış dönemine girilmiştir.

Bu arada İran'da iç mücadeleler sonucunda iktidarı Afşarlardan alan Zend Kerim Han, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan ağır yara alan ve Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı İmparatorluğu'na 1775 yılında savaş ilan etti ve Basra'yı aldı. Ardından, Bağdat ve Doğu ve Güneydoğu'daki bazı bölgeleri yağmalayarak geri çekildi. Dört yıl süren savaşın sonunda Kerim Han'ın 1779'da ölmesi üzerine, İran'da oluşan kargaşadan yararlanan Osmanlılar, Basra'yı geri aldılar.

3.5. 19.Yüzyıl savaşları, 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşları ve 28 Temmuz 1823 I. Erzurum Antlaşması

Rusya bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'yla Bükreş Antlaşması'nı imzalarken, diğer taraftan da İran'da Kaçar Hanedanı'yla 12 Ekim 1813'te Gülistan Antlaşması'nı imzalamıştır. İran Kafkasya'da, toprak kaybetmiş, Talış, Şirvan, Bakü, Kuba, Gence, Şeki ve Karabağ topraklarının da dahil olduğu Kuzey Azerbaycan, Rusya'nın kontrolüne girmiş, Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının da dahil olduğu Güney Azerbaycan, İran'da kalmıştır. Antlaşma'yla Doğu Gürcistan'a, Kazak ve Şemseddil Sultanlıklarına ve Dağıstan'a ait iddialarından vazgeçmiştir. Ayrıca, Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı Rusya'ya ait olacaktı.

Bu ağır antlaşmayı kabullenemeyen İran, toprak kayıplarını Osmanlı'dan toprak alarak telafi etmeye çalışmıştır. İran'ın, sürekli olarak Osmanlı sınırları içindeki yerlere saldırı düzenlemesi ve halka ait malları yağma ederek bölgeye büyük hasarlar vermesi ve İran sınırı üzerinde bulunan bazı Osmanlı valilerinin de zaman zaman İran sınırlarına yönelik saldırıları da İran'ı rahatsız etmiş artık savaş kaçınılmaz olmuştu (Uluerler, 2009: 292-309).

Osmanlı Devleti, Sırp ve Yunan isyanları ile uğraştığı için Doğuda İran ile savaşmak istemiyordu. İran da bu durumdan cesaret alarak Osmanlı topraklarına saldırdı (Uçarol, 2008:173-174). Askerlerini Abbas Mirza komutasında Doğu Anadolu'ya ve Muhammed Ali

Mirza komutasında Irak'a sevk eden İran, Bayezid, Toprakkale, Muş, Bitlis ve Erciş'i alarak Osmanlı Devleti'ne karşı başarı sağlamıştır. İran'ın savaşta üstün olduğu bir durumda İran ordusunda kolera salgınının başlaması, birçok askerin ve Muhammed Ali Mirza'nın da ölmesi üzerine İran tarafı barış istemek zorunda kalmıştır (Bilge, 2005: 152).

İran'ın barış istemesiyle yapılan görüşmeler sonucunda 28 Temmuz 1823 tarihinde Erzurum Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre İran, işgal ettiği yerlerden geri çekilerek eski sınırlarına geri çekilmeyi kabul etmiştir. Musul, Süleymaniye, Baban taraflarındaki yönetici atamalarına İran karışmayacak, iki devlet arasında sorun olan Haydaranlı ve Sebki aşiretlerinden Osmanlı toprağında bulunanlar İran sınırına saldırırlarsa bunu Osmanlı Devleti önleyecek, iki taraftan da diğer tarafa kaçan firariler ve aşiretler korunup kollanmayacaktır. Bu antlaşmayla birlikte iki taraf arasındaki savaş sona ermiş, 1639 Kasr-ı Şirin ve 1746 Karden Antlaşmalarıyla belirlenen sınırlara geri dönmüştür (Uluerler, 2009: 292-310). Antlaşma'ya ayrıca, savaştan önceki sınırların geçerli olduğu ve savaşta esir düşenlerin serbest bırakılıp iki ülkeden birini seçme hakkı tanınacağı ifade edilmiştir (Soofizadeh, 2013: 192).

1838'de Herat'ı ele geçirmeye çalışan İran'a karşı Bağdat valisi Ali Rıza Paşa İran'ın Huzistan eyaletine girmiştir. İki ülke 1842'de savaşın eşğine gelmiştir. İran'da çıkarları bulunan Rusya ve İngiltere, savaşı önlemek ve sınırı kesin olarak tespit etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapmışlardır. Bu amaçla 15 Mayıs 1843 tarihinde Erzurum'da İngiliz ve Rus temsilcilerinin arabuluculuğunda bir konferans toplanmıştır. İngiliz ve Ruslar bir anlaşma taslağı hazırlamış, İran ve Osmanlı'ya dikte etmişlerdir. Dört yıl süren müzakereler esnasında 1 Haziran 1847'de II. Erzurum Antlaşması imzalanmıştır.

Dokuz maddeden oluşan söz konusu antlaşmada iki tarafın birbirinden maddi bir talepte bulunmayacağı belirtilerek, İran Devleti Zohab şehrinin batı tarafını Osmanlı İmparatorluğu'na, Osmanlı İmparatorluğu da Zohab'ın doğu tarafını ve Kürend deresini İran Devleti'ne bırakmıştır. İkinci maddesinde İran Süleymaniye şehrinden vazgeçmiş, bunun karşılığında da Osmanlı İmparatorluğu'nun Muhammere Limanı'nı, Hızır Adası'nı (Abadan) ve Şattularab'ı İran Devleti'ne bırakmıştır. Üçüncü maddede ise iki tarafın da kendilerine ait olmayan yerlerden çekilmeleri ve en kısa zamanda sınırın belirlenmesi için mühendis tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Son olarak, Osmanlıların hacıların ve züvvarların kutsal yerleri güven içinde ziyaret etmeleri sağlanması ve iki devletin birbirlerinin ülkelerinde konsolosluk açmaları ve bunların ilgili devletlerce tanınması kararlaştırılmıştır (Soofizadeh, 2013: 192-193).

Antlaşmayla ayrıca, dört ülkeden oluşan bir de sınır belirleme komisyonu oluşturulmuştur. Daha Komisyon başlamadan Derviş Paşa, Kotur Bölgesi'ni Osmanlı'ya bağlamıştır. 1850 yılının Ocak ayında göreve başlayan komisyonun faaliyetleri, 1852 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun komisyondan çekilmesiyle sona ermiş, İngiltere ve Rusya'nın komisyonu tekrar faaliyete geçirme çabaları, Kırım Savaşı'nın başlaması üzerine sonuçsuz kalmıştır (As, 2010: 228-229).

1869 yılında Hariciye Nazırı Mehmet Emin Ali Paşa ile İran'ın Babali nezdindeki elçisi Hüseyin Mehmet Han arasında 3 Ağustos 1869 tarihinde bir antlaşma yapılmıştır. Söz konusu antlaşmada iki ülke arasındaki sorunlu bölgelerin 1850'de kurulmuş olan komisyonun dört komiserinin o bölgede incelemede buldukları sıradaki haliyle kalması kararlaştırılmıştır. Sorunlu bölgelerin sorun halledilinceye kadar o ülkede kalması ve sınırdaki anlaşmazlıkların dostça çözülmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, iki ülke arasında Azerbaycan eyaletinde sınırları tam belli olmayan bir ara bölge oluşturulmuştur. Bu anlaşma sonrasında 1874-1875 yıllarında sınır sorunlarını çözmek için Komisyon kurulmuşsa da her iki komisyon da sonuç alınmadan dağılmıştır (As, 2010: 230).

İran 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yararlanıp sorunlu bölgenin bir kısmını ele geçirmiştir. Berlin Antlaşması'na göre, İran sınırını belirlemekle görevli İngiliz ve Rus görevlilerin kararı doğrultusunda Kotur şehri ve arazisi İran'a bırakılmıştır.

İki ülke arasındaki tartışmalı bölgede İran tarafında kalan aşiretler sık sık Osmanlı tarafına geçiyorlardı ve çapulculuk faaliyetleri yapıyorlardı. Söz konusu aşiretlerin bölgede Türklere saldırması üzerine Sultan Abdülhamit, bölgeye Mehmet Fazıl ve İzzet Paşalar komutasında ordular sevketti ve İranlıların usulsüz ele geçirdikleri yerler geri alındı. 1908'de Rusya'da karma bir sınır komisyonu kuruldu. Osmanlı adına Van Valisi Tahir Paşa, Mirliva (günümüz Tuğgeneral rütbesine denk), Trabzon Eğitim Müdürü Tevfik Bey, İran adına Rumiye hakimi Muhteşemüssaltana komisyon için görevlendirildiler. Türk ordularının ele geçirmiş olduğu yerler Savuç Bulak, Bana, Serdeşt, Branduz, Terguvar, Merguvar, Somay, Bradoşt, ve Selmas'a ek olarak Çarık'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun olması kararlaştırılmıştır. (Erim, 1952: 21).

1907 Rus-İngiliz Sömürge Antlaşmasına göre, Rusya ve İngiltere İran'ı kendi aralarında paylaştılar. İran'ın kuzeyini Çarlık Rusya'sına verilirken, güneyi İngiltere'ye verildi. Ayrıca, ortada bir tampon bölge oluşturuldu. Bu iki devlet İran'ı kendi aralarında bölüşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'la olan ilişkilerine de karışmaya başladılar.

İngiltere ve İran Osmanlı İmparatorluğu'na birer nota vererek, yukarıda sayılan yerlerin bir ay içinde tamamen boşaltılmasını ve Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na kadar Osmanlı-İran sınırının Rusya, İngiltere, Osmanlı ve İran hükümetlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından belirlenmesini istemişlerdir. 17 kasım 1913'de Sadrazam Sait Halim Paşa, Britanya elçisi Sir Louis Mallet, İran büyükelçisi Mirza Mahmut Han ve Rusya büyükelçisi M.de Giers arasında Türk-İran sınırının tahdidine ilişkin bir protokol imzalandı. Bu protokolle 1848 yılı statükosu, yani sınırın 1848'de belirlendiği hali üzerinde anlaşıldı. Ardından, 1913 yılında Osmanlı orduları yukarıda aldığı yerleri boşalttı ve Komisyon göreve başladıysa da, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Komisyon dağıtıldı (Erim, 1952: 21).

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. Maddesi "*İran'ın Kuzey batı bölgesindeki Osmanlı kuvvetlerinin derhal savaştan önceki sınırlarının gerisine çekilmesi konusunda önceden verilen emir uygulanacaktır.*

Kafkasların bir bölgesinin [Trans Kafkasya]Türk birliklerince boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılmasına, oradaki durumun müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse girişilecektir"(Soysal, 1989: 13) ifadeleriyle sorunlu bölgeyi gündeme getirmiştir.

3.6. Cumhuriyet Dönemi Türkiye- İran İlişkileri ve Türkiye ile İran Arasında Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafname

İran, Ankara hükümetini Kurtuluş Savaşı sırasında 22 Haziran 1922 tarihinde tanımış ve aynı yıl içinde Mofakhan Eshag'ı Türkiye'ye büyükelçi olarak göndermiştir. Türkiye'nin ilk büyükelçisi Muhittin Paşa da 7 Şubat 1923 tarihinde Tahran'da göreve başlamıştır (Soysal, 1989: 274). Bu durum, iki ülke arasında ilişkilerin dostane olacağına habercisiydi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ekim Devrimi'nin ortaya çıkmasıyla İran üzerindeki nüfuzunu kaybeden Rusya'nın yerini İngiltere almış, İngiltere'nin bölgeye müdahaleleri başlamıştı. Bu durum karşısında, Yunanistan'a yardımlarından dolayı İngiltere ile arası iyi olmayan Türkiye, İran ile ilişkileri geliştirerek İngiltere'nin İran'daki çıkarlarına zarar vermek istemiş, ancak milli mücadele döneminde yapılan tüm girişimlere rağmen iki ülke arasında Osmanlı döneminde izlenen Pan-Turancı politikalar, İngiltere faktörü ve sınır boylarındaki Kürt aşiretlerin çıkardığı problemler gibi nedenlerle ilişkiler istenilen seviyeye taşınamamıştır (Yıldırım, 2009: 30-31).

Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle birlikte İran'la yapılan antlaşmaların da sona ermesi, iki ülke arasındaki ilişkileri yasal bir zemine oturtulmasını gereğini ortaya çıkarmış ve yapılan görüşmeler sonucunda 22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da 1926 Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik (Saldırmazlık) Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın ikinci maddesinde, tarafların herhangi birine karşı askeri bir hareket meydana geldiğinde, diğerinin tarafsız kalması öngörülmüştür. Üçüncü madde, taraflara birbirlerine karşı herhangi bir siyasi ve mali ittifaka girmeme yükümlülüğü getirmiş, dördüncü madde de ise tarafsızlık kavramını daha ayrıntılı hale getirmiştir. Beşinci madde, taraflardan birinin ülkesinde diğerine karşı düşmanca hareketlere girişecek kişi ve örgütlerin yerleşmesini iki ülkeye de men etmiştir (Soysal, 2000: 274-280). O dönemde Kürt aşiretlerin giriştikleri baskınlar iki devlet arasında gerginliklere neden oluyordu. Dolayısıyla, antlaşmayla yıllardır süren sınır asayişsizliklerini önleme konusunda ciddi bir adım atılmıştır (As, 2010:237). 15 Haziran 1928 tarihinde 1926 antlaşmasına ek bir protokol imzalanmıştır. Protokolün 1. maddesine göre, taraflardan birinin bir saldırıya uğraması durumunda, öteki taraf, bu savaşı önlemeye çalışacak, önleyemezse, iki tarafın ortak çıkarlarına uygun bir biçimde durumu yeniden incelemeyi yükümlenmektedir. İkinci madde ise ekonomik işbirliğini geliştirme amacına yöneliktir (Soysal, 2000: 279-280).

Sınır bölgesindeki Kürt aşiretlerin sınır üzerindeki hareketleri Türk-İran ilişkilerini bozmaya devam etmesi üzerine, 9 Nisan 1929'da sınırda güvenliğin sağlanması amacıyla bir sözleşme ve ortak demeç bağlatılmıştır (Soysal, 1989: 420-421). Bu amaçla, aynı yıl bir sınır komisyonu göreve başlamıştır. Iğdır'da faaliyet gösteren Komisyon 1914'teki sınırı baz almıştır, ancak, Komisyon görüş ayrılıkları nedeniyle dağılmıştır. 1930 yılında Ağrı Dağı etrafında faaliyet gösteren bir komisyon kurulmuştur (Erim, 1952: 22).

23 Ocak 1932 tarihinde Türk-İran Sınır Antlaşması imzalanmıştır. İki ülke arasındaki sınırın oldukça açık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konulduğu antlaşmada sınır, Araş Nehri ile Karasu ırmağının birleştiği yerden başlayarak Boralan Gölü'ne kadar Karasu'nun talvegini takip ettikten sonra Küçük Ağrı Dağını, Tendürük Dağını, Kâzım Paşa'yı, Başkala'yı, Şemdinan'ı, Gelişin Dağını Türkiye sınırları içinde bırakır. Buna mukabil, Ovacık, Çaldıran, Somay, Terguvar, Merguvar, Süldüz, Laheyca, Şehri Viran, Mukri, Serdeşt, Bane ve bu nahiyeler içinde Maku, Karaayni, Kotur, Selmas, Bajirge'yi İran'da bırakır ve Türkiye - Irak sınırındaki 99 numaralı sınır taşına kadar ulaşır. (Erim, 1952: 22-23).

Söz konusu antlaşmanın birinci maddesine göre, Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye sınırları içine alınmış, Van civarındaki Kotur arazisi de İran'a bırakılmıştır (As, 2010:244-245). Böylece, yüzyıllardır iki ülke arasında devam eden sınır sorunları çözüme kavuşturulmuştur.

1936 yılında ise 1932 Anlaşması'nın Mazbişo, Paki ve Eli bölgelerine yönelik hükümlerinin, hattın çiziminde kullanılan haritaya uymadığı görülmüş ve bu konuda Bakanlar Kurulu kararıyla, Genelkurmay'ın görüşleri doğrultusunda bir sınır düzenlemesi yapılması için 30 Nisan'da Tahran Büyükelçiliğine yetki verilmiştir. Bu yetkiye dayanarak harekete geçen Tahran Büyükelçisi Enis Akaygen'in İranlı yetkililerle yaptığı bir dizi görüşme sonuç vermiş ve 27 Mayıs 1937'de İran Hariciye Veziri İnayetullah Samiy ile Türk büyükelçisi Enis Akaygen arasında 1932 Anlaşması'nı düzenleyen bir anlaşma imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma, 17 Haziran 1938'de Meclis'te onaylanmıştır (As, 2010:249). Böylece, doğu sınırlarımızın önemli bir bölümünü oluşturan İran sınırımız son şeklini almıştır.

5. SONUÇ

Geçmişten günümüze daha çok savaşlarla belirlenen sınırlar bugün de önemini korumakta ve devletler için hayati önem taşımaktadırlar. Osmanlı Devleti-İran ilişkilerinde de sınır sorunları nedeniyle sürekli savaşlar yaşanmış, sınırlar iki Türk devletinin mücadelesi sonucu sürekli değişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti, sınır sorunlarını Atatürk'ün "yurtta sulh cihanda sulh" ilkesi doğrultusunda iki ülke arasında barışçıl yöntemlerle çözmüş ve iki ülke arasındaki sınırlar son şeklini almıştır.

İki ülke arasında yaşanan tarihsel mücadele ve rekabet İslam dünyasında yaşanan Sünni-Şii şeklindeki mezhepsel bölünmenin Türk devletleri arasında da yaşanmasına neden olmuş, hem İslam dünyasının hem de Türk devletlerinin gerileme nedenlerinin en önemlilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Karpat'ın çok doğru ifade ettiği gibi (2015, XXIX) Şahismail Safevi ile Yavuz Sultan Selim arasındaki başlayan rekabet ve çatışma sonucunda İran, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda bir duvar olarak kalmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Asya Türkleriyle bağlantısını koparmıştır.

6. KAYNAKLAR

- ALKAN, M Nail, (2002). Avrupa'da Sınırlar, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- AS, Efdal, (2010), "XVI.YY.dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk ve İran Sınır Sorunları ve Çözümü", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi", Güz 2010, s. 219-253.
- AYGÜN, Necmettin, (2007), "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826", Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, s. 89-116
- BİLGE M. Sadık, (2005), Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul: Eren Yayıncılık
- COŞKUN, İsmail, (1997), Modern Devletin Doğuşu, İstanbul: Der Yayınları
- ÇELİK, Edip F. (1987), Milletlerarası Hukuk, İstanbul: Filiz Kitabevi
- ÇETİN, Firdevs, (2011), "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmi İdeolojisine Etkisi", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi sayı:2, s. 12-28
- DONAN, Hastings, Wilson Thomas M. (2002), Sınırlar, Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları, Çev. Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınları
- DUVERGER Maurice, (1998). Siyaset Sosyolojisi, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Varlık Yayınları
- ERİM, Nihat, (1952), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1-2, s. 1-26.
- GÜMÜŞCÜ, Osman, (2010), 'Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı'. Bilig, Sayı:52, 52-79
- GÜNEL, Kamil, (1997), Coğrafyanın Siyasal Gücü, İstanbul: Çantay Kitabevi
- İPŞİRLİ, Mehmet, (2002), "Osmanlı Vekainamelerinde İran", Tarihten Günümüze Türk – İran İlişkileri Sempozyumu
- KARABAĞ, Servet, (2008), Jeopolitik Açından Sınırlar, Ankara: Gazi Kitabevi
- KARPAT, Kemal (2015), "Önsöz", Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler, (Derleyenler: M.Murat Erdoğan, Ayhan Kaya) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 507, İstanbul, Haziran 2015.
- KILIÇ, Remzi, (2001), XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, İstanbul:Tez Yayınları
- KÜPELİ, Özer, (2009), Osmanlı Safevi Münasebetleri, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, (1962), Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
- PAZARCI, Hüseyin, (2012), Uluslararası Hukuk, 11. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara.
- SANDER, Oral, (2007), Siyasi Tarih, Ankara: İmge Kitabevi
- SARAY, Mehmet, (1999), Türk- İran İlişkileri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi

- SERTOĞLU, Midhat (2011), Mufassal Osmanlı Tarihi, cilt.5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, (2013), "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi", Tarih Araştırmaları Dergisi, s.183-194.
- SOYSAL, İsmail, (2000), Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları cilt:1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- SÖNMEZOĞLU, Faruk (1996). Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul: Der Yayınları
- SÜMER, Faruk, (1999), Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara: Türk Tarih Kurumu,
- UÇAROL Rıfat, (2008), Siyasi Tarih, İstanbul: Der Yayınları
- ULUERLER, Sıtkı, (2009), XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi
- YILDIRIM, Ender, (2009), Türk-İran İlişkileri (1918-1960), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

